

П.П.Ференц
ВПЛИВ КУЛЬТУРНИХ ФАКТОРІВ НА ЗРОСТАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX -
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

Політичні чинники у житті етносів є найсуттєвішими, вони часто відіграють головну роль в їх розвитку. Однак онтологія особистого і суспільного життя не завершується цими вимірами. На суспільне життя етносів та їх складових (субетносів, етнографічних груп, локальних груп та навіть етнографічних районів), на стан їх етнічної самоідентифікації діють й інші чинники: глибинно-етнічні (міжвоколінні і популяційні), соціально-економічні, природно-географічні, національно-культурні та ін.

Особливої уваги заслуговують національно-культурні чинники. Вони виступають як предмет дослід, як аксіологічна самоцінність, що має свою окрему відсепаровану лінію. В даному випадку нас цікавлять культурні явища в Закарпатті другої половини XIX - першої половини XX ст. як такі, а їх вплив на стан національної свідомості українців Закарпаття, і особливо на процес утвердження української національної свідомості. Розглядати культурні явища ізольовано регіональним рівнем ми не можемо. В такому випадку можемо дійти до хибних узагальнень і висновків. Тому дослідженню мусимо піддати не лише регіональні закарпатські, але й ширші українські культуротворчі процеси цього періоду, які можна назвати виразом С.Маланюка - геокультури.¹

Щоб зрозуміти феномен стійкого москвофільства на Закарпатті та запізнілого проникнення української національної ідеї, новітньої української культури романтичного зразка, слід врахувати традиційну орієнтацію духовенства та частини інтелігенції на Росію, тогочасну політичну ситуацію та рівень розвитку української національної свідомості в нашому краї. Література і загалом культурна спадщина українців краю до XIX ст. була культурою українського етапу середньовіччя. Культуру нової доби потрібно уважно розглянути, проаналізувати культуротворчі процеси, структуру культурних явищ і суспільних інститутів у контексті їх розвитку в XIX ст., особливо другої його половини в Галичині, Закарпатті і Наддніпрянщині. Культуротворчі процеси та структура культурних явищ на

певних українських теренах не була однаковою. Наталія Половська-Василенко в своїй двотомній історії зазначає, що наприкінці XIX ст. Закарпатська Україна була найбільш занедбаною серед усіх українських земель.² Висновок цей стосувався не лише стану громадсько-політичного, господарського, але й культурного процесу в краї. Останній залишився в межах традицій, застиг у площині попередніх епох,³ не зміг опанувати течій кінця XVIII-XIX ст., а найперш романтизму з його орієнтацією на народну мову, з його опорою на ширшу етнічну культурну традицію та історію. Інтелектуальна і культуротворча кваліфікація закарпатської інтелігенції компенсувалась російськими теоретичними мітмами про "єдиную Русь" з усіма нюансами тлумачення суспільних, державних, історичних і культурних явищ.⁴ Закарпатські будителі для своїх творів, в тому числі і патріотичних, спрямованих проти угорського повнізму, з російської літератури позичали форму, зміст і, навіть, мову. Вони продовжували традиційно експлуатувати вузькі проблеми морально-релігійного змісту. Така морально-інтелектуальна атмосфера була абсолютно домінуючою в нашому краї. Це було обумовлено походженням самої української закарпатської інтелігенції. Вона вийшла, переважно, з духовенства, яке було особливо консервативним в питаннях мови і новаторства в культурі. Вона майже повністю перебувала під впливом російських урядових і неурядових кіл,⁵ протидіяла проникненню культурних здобутків Наддніпрянської України. Населення Галичини також було під впливом середовища місцевих москвофілів.⁶ На додачу з 1867 року, ще посилювся й угорський політичний і культурний тиск та штучна ізоляція населення Закарпаття від нових впливів з сусідньої Галичини.⁷

Зовсім інакшим був процес культуротворення в XIX ст. в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Не дивлячись на всі гвалти і терори, що були спрямовані проти українського слова, культури, її носіїв і творців, українська культура в Наддніпрянській Україні досягла помітних здобутків. Саме в цій добі була досягнута національна модерна модель українського романтизму.⁸ Були здобуті істотні успіхи в галузі літератури, мови, історії, інших українознавчих дисциплін та напрямках мистецтва.⁹ Цей успіх в галузі культуротворення викликав переляк серед російських урядових і громадських кіл, став підставою для "славнозвісних" валуєвського циркуляру та

емського указу. Українська культура XIX ст. в Наддніпрянській Україні досягла значних кількісних і якісних висот. За своєю структурою вона помітно відрізнялась від культури попередньої доби та культурних творів закарпатського етнічного масиву українців.

Відмінними були також культуротворчі процеси та культурні явища Східної Галичини і Закарпаття. Між структурами культурних процесів цих українських регіонів в другій половині XIX ст. нарастали все помітніші відмінності.¹⁰ Ці відмінності почали проявлятися вже з 30-х років того ж століття. На відміну від Закарпаття, в Галичині виникла власна школа романтизму - "Руська трійця". Українознавчі студії та публікації цього гуртка, зокрема першої книжки надрукованої народною мовою "Русалки Дністрової", створили стійку національну традицію.¹¹ На Закарпатті в другій половині XIX ст. майже вся інтелігенція перейшла в табір москвофілів. Інакше склалась справа в Галичині. Опіраючись на традиції "Руської трійці", здобутки революційної пори 1848-1849 рр., найбільш передова частина української інтелігенції зуміла опертися у культуротворенні на народні етнічні корені, орієнтувалася на народну мову. Ця суспільна прогресивна група активістів Східної Галичини, що прибрала назву народовців, зуміла при жорсткій опозиції з боку москвофілів, утвердити природну національно-культурну орієнтацію, створити базу для майбутньої суспільної активності, різкого вибуху української національної свідомості в галичан, утвердити українські національно-політичні ідеали, дух соборності, дух всеукраїнства, що даю підстави називати Східну Галичину українським П'ємонтом.¹²

Цього важливого елемента у структурі культурних явищ Закарпаття 50-70-х рр. XIX ст. не мало. Місцеве будительство мало інакші мовно-культурні та суспільно-політичні уподобання. Закарпатська інтелігенція, за незначним винятком, орієнтувалася на інші духовні цінності, мала інший менталітет. Навіть місцеве москвофілство було набагато ретрограднішим від галицького.¹³ У Львові 1861 р. була заснована "Руська бесіда", 1868 р. - "Просвіта", організаційні структури яких поширилися по всій території Галичини. Дуже важливу роль відіграло й Товариство ім. Т. Шевченка, що з 1892 р. стало повноважною науковою установою. Важливу роль в українському національному пробудженні Східної Галичини кінця XIX ст. та піднесенні на її

теренах української культури відіграла греко-католицька церква та особисто митрополит А. Шептицький.¹⁴ До того ж необхідно відзначити внесок українців Наддніпрянщини в подолання провінційного галицького світогляду, москвофілства, в прищепленні духа всеукраїнства і соборності, розбудові інституцій українських культурних та ширших суспільних установ, в донесенні до українців Східної Галичини і Північної Буковини української книжки, українського слова.¹⁵

Таких інституцій Закарпаття в другій половині XIX ст. не знало. А українська книжка, за окремими виключеннями, так і не продерлася через Карпати.¹⁶ Окрім М. Драгоманова, ніхто з наддніпрянців серйозно не клопотався, щоб вплинути на події в цьому найбільш західному куточку української землі.¹⁷ Практично українське Закарпаття було поза сферою цілеспрямованого українського культурного впливу. Головна увага наддніпрянців була прикута до Галичини, яка не зазнавала такого сильного асиміляційного тиску з боку Віденської влади як Закарпаття від угорців.¹⁸ Навпаки, час від часу Відень намагався навіть балансувати між поляками і українцями.¹⁹ Набагато крихітною була тут сітка освітніх установ. Важливу роль відігравала наявність у Львові університету, в якому українці в 90-х роках зуміли вибороти кафедру історії України, що була очолена М. Грушевським. Спокушуючою силою розвитку української культури була також діяльність польських мистецько-культурних і громадських осередків, загалом польської та німецької культури.²⁰

Явища, здобутки культури, структури культуротворчих процесів та інституцій, втворені цілеспрямовані установи, стандарти ніколи не були загерметизовані лише у сфері культури, а виступали рушієм чи гальмом інших суспільних процесів, зокрема етнонаціональних і етнополітичних. Статичність культурних явищ Закарпаття в XIX ст., застарілість структур культуротворення, сильні впливи російської етнополітичної і теоретичної думки та ряд інших факторів також сприяли формуванню несприятливих умов для швидкої перебудови традиційної свідомості закарпатців на нові етнополітичні реалії. Концепція України як етнотериторії, що мала стати державною територією в етнічних межах українства (соборність) через відокремлення від Росії і Австро-Угорщини, концепція українського етносу як окремої нації, що мала право на

самостійне державно-політичне життя, концепція української національної культури з новітньою народною літературною мовою, новою літературною, новітніми мистецькими напрями, були малозрозумілі українській закарпатській інтелігенції.²¹ Культуротворчий доробок, існуючі міти і їх носії на Закарпатті не сприяли швидкому засвоєнню вищесказаних реалій. Панував традиційний гальмівний консерватизм. Для утвердження новітньої української національної свідомості (бо вона справді була новітньою і відрізнялася будовою, структурою ідентифікації від попередніх епох) треба було заперечити багато старих структурних елементів. Це було не простим завданням. Його складність засвідчив суспільний процес, що проходив у краї з 70-х років XIX ст. аж до кінця 30-х років XX ст. Однак цей процес таки проходив хоча й дуже повільно. Він значно прискорився по завершенню першої світової війни і спричинив припвиджене й динамічне утвердження в місцевому населенні української національної свідомості.²²

Культурні набутки цілого етносу завжди багатші за локальні варіанти. Український рух 20-30-х років у краї спрямував свої зусилля на утвердження, насамперед, української національно-культурної соборності. Ось як про це писалося в книзі "Полеміка з русофілами", виданій Учительською громадою в Ужгороді 1937 р.: "Ми, підкарпатські українці, політично лишаємось вірними горожанами ЧСР, але ніколи не перестали і не перестасмо проголосувати нашу культурно-національну і етнографічну єдність з цілим українським народом. Робимо це свідомо, бо знаємо, що інакше не зможемо врятувати своє національне "я" ... ясно, що півмільйонний народ на Підкарпатті не може сам витворити стільки культурних цінностей успішно боронити свою народність"²³. Така ж ідея була закладена і в Маніфесті Всезакарпатського з'їзду "Просвіти" в Ужгороді 1937 р.²⁴ та інших документах. Справді, українці Закарпаття наприкінці XIX ст. опинилися у надзвичайно складній ситуації. Збігом зовнішніх політичних обставин та внутрішніми діями угорських правлячих кіл край опинився майже в культурній ізоляції від українських теренів. Події XIX ст. проявили всю згубність такої культурної ізоляції. В 70-х роках XIX ст. закарпатська інтелігенція, а насамперед духівництво, в основному припинило стосунки із відповідними групами населення в Східній Галичині.²⁵ Результатом ізоляції було лише те, що на літературній ниві

домінувала та література, про яку І.Франко образно писав: "Ся частина навчаюча хіба тим, що вказує наглядно як люде не злі і не гупі, відбившись від живої народної мови, фатально відбиваються і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертв'ячину, від якої на десять миль віс тробовим холодом"²⁶.

Отже, у XX ст. край увійшов з хибними ідеологічними мітями москвофільства, з дуже скромними культурними здобутками, з відсталою архаїзованою структурою культурних явищ, практичною відсутністю новітніх напрямів у літературі, мистецтві, інших галузях культурної творчості, з нерозбудованими інститутами культурної діяльності, закладами освіти, видавництвами, відсутністю вищої школи, наукових і літературно-мистецьких товариств та інших установ. Така структура культурних здобутків, явищ і процесів, яку можна назвати кризою культури, безумовно гальмувала розвиток української національної свідомості краю. Вона взагалі уповільнила етноінтеграційний та націотворчий процес української нації. Ситуація нестерпно вимагала прориву в цій ділянці. Передумови і початки культурного прориву повільно складались ще до закінчення Першої світової війни.²⁷ Однак справжнє українське культурне піднесення Закарпаття відбулося лише в 20-30-ті роки.

У подоланні культурного відставання Закарпаття головну роль відігравали два важливі фактори: 1). Посилення кризи культуротворення; 2). Зміцнення і поширення професійної (нетрадиційної етнографічної) української культури, оформлення її як динамічної, різножанрової, структурно досить укомплектованої в Україні загалом та активне її функціонування на теренах сусідньої Галичини. Орієнтація закарпатської будительської інтелігенції на чужинські теоретичні догми спровокувала описану вище кризу культури. Цей стан мобілізував на осмислення дійсності. Під впливом політичного і культурного "Гемонгу" (Східна Галичина), не дивлячись на репресивні заходи угорської влади, найбільш передові особи з кінця XIX ст. почали по-новому дивитися на ціле коло проблем культурної і національно-політичної перспективи Закарпаття. Саме з цього часу літературні здобутки, мовна та національно-культурна орієнтація москвофільства загалом почала оцінюватись критично. Г.Стряпський, Ю.Житкович, А.Волошин, Л.Чопей, ряд

інших діячів культури почали все більше орієнтуватись на народну мову, культурні здобутки українців по той бок Карпат, хоча відкрито демонструвати в умовах угорського асиміляційного тиску таку свою національно-культурну орієнтацію було ризикованим. Угорська владна еліта страшенно боялась поширення українського національного руху на Закарпатті, бо бачила в цьому пряму загрозу своєму пануванню в краї. З цього приводу С.Ключурак писав: "...мадярська прикордонна поліція і жандармерія дуже дбайливо сторожила кордон між нашим Підкарпаттям і Галичиною і дбала про те, щоб зціпти не переносили до нас українську літературу... Мадярська адміністрація боялася, щоб ми не заразилися українством, яке вона вважала далеко небезпечнішим, ніж русофільство".²⁹

В ту пору в середовищах інтелігенції наростали суперечки щодо перспектив національно-культурної орієнтації. Інформація про духовні зрушення та поживлення інтелектуального життя в краї були дуже скудими, бо угорські власті дбали про повну ізоляцію краю від Галичини. Про такі суперечки згодом писав С.Ключурак, що в часи свого навчання в Ужгородській учительській семінарії, майбутні вчителі знали, що їхній вчитель-богослов Андрій Медвецький доводив своїм колегам те, що русини Закарпаття є частиною українського народу.³⁰ Про культурно-орієнтаційні зміни серед частини інтелігенції Закарпаття доводили друковані видання видавництва "Унію". Мова і напрям публікації свідчили про зміни в етнонаціональній орієнтації інтелігенції, про послаблення російської мовно-культурної та національної орієнтації. Але від 90-х років XIX ст. до кінця першої світової війни Закарпаття не досягло нових якісних культурних здобутків. Однак у той час проходили духовні зрушення, переосмислення та переорієнтація інтелігенції краю. Тільки цим можна пояснити стрімку появу в краї в період краху Австро-Угорщини свідомої української політичної і національно-культурної інтелігенції, яка орієнтувалася на незалежність і соборність України. Вона виплила стрімко, але формувалась в умовах тридцятиріччя кінця XIX - початку XX ст.

Українство в XIX ст. досягло значного успіху в розвитку культури. На початку XX ст. темпи культурного прогресу були особливо відчутними. Вагому роль в цьому процесі почала відігравати Галичина.³¹ Місто Львів стало потужним науково-культурним центром. Активне українське культуротворення та

культурофункціонування в Східній Галичині відіграло роль ферментизуючого та каталізаторуючого фактора в переосмисленні культурних здобутків москвофілів Закарпаття, утвердженні українських культурних здобутків та українського культуротворчого процесу, а не локального, обмеженого у формі і змісті. До того ж до кінця XIX ст. зростала кількість наукових розвідок про Закарпаття вчених, що були тісно пов'язані з українськими культурними закладами Львова, встановлюються контакти між чільними громадсько-культурними діячами цих країв.³² Зростаюча культурна експансія з Галичини повільно, але невпинно прокладала дорогу до Закарпаття. Це, в свою чергу, позитивно відлунувало в середовищах українців Закарпаття. Одних воно драгувало, інших - штовхало до переосмислення, до захоплення українством, до творчої праці на ниві культури і політичної діяльності української орієнтації.

Високий якісний рівень української національної культури та їх глибока народність особливо сприятливо вплинули на культурний розвиток краю в період краху Австро-Угорщини та перебування закарпатоукраїнських земель у складі Чехословаччини. В цю пору склалась ситуація значного мистецького випередження, відчутного переважання в усіх жанрах культуротворення. Загальноукраїнська культура переважала не лише в усіх жанрах, але й в обох культурних лініях: високостильової професійної культури та культури масового вжитку. Цей фактор відіграв надзвичайно важливу роль. В умовах краху угорського репресивного режиму щодо неугорських етносів, нова суспільна ситуація розблокувала комунікаційні можливості української культури, були створені кращі демократичні суспільно-політичні умови для її розвитку і функціонування. Це викликало в місцевих українців устремління до засвоєння культурних здобутків українського народу. З другого боку, це значно поживило місцевий культурний процес. Водночас на Закарпатті розпочався інтенсивний загальноукраїнський культурний інтеграційний процес та загальноукраїнське національне культурне творення. Навіть місцева проблематика поступово втрачала ознаки локальності і відрубності. Культурний доробок закарпатських українців 20-30-х рр. органічно влився в загальноукраїнську скарбницю національної культури. Процеси і явища в культурній сфері підійшли вплинули на громадсько-політичну активність українців

краю, на їх національне самоусвідомлення. Українська культура стала могутнім фактором в утвердженні української національної свідомості в Закарпатті. Ці процеси 20-30-х років XX ст. проходили в умовах гострого ідеологічного і політичного протистояння двох культурних орієнтацій - української і російської. Остання віками домінувала на землях Наддніпрянської України. Лише на початку XX ст. москвофільство, як прояв організованої експансії російської "пануючої" культури на західноукраїнських землях, було витіснено з Галичини. Натомість тут йшло поширення і утвердження української національної культури як домінуючої. Активний опір поступу української культури в Закарпатті в 20-30-ті роки робили місцеві москвофіли, російські білоемігранти та навіть чехословацькі урядові кола. Але поступу не можна було вже зупинити, українська національно-культурна орієнтація в Закарпатті перемогла вже в названі десятиліття. Вона швидко проникала в усі сфери життя: громадського, суспільного, сімейно-побутового. Українська пісня, казка, легенда, історичний переказ, літературне слово, драматичні твори тощо, швидко завойовували широкі прошарки закарпатського українства, його душу, помисли і устремління. Всі жанри українського мистецтва захоплювали, викликали масове піднесення серед людності краю. Це засвідчують очевидці, численні документи, зміст яких наводити, мабуть, немає потреби. Закарпатський культурний ренесанс 20-30-х років XX ст. існував де-факто. Цей пласт, вже справді української культури, що його внесли в загальнонаціональну скарбницю закарпатські українці належно оцінюється в наш час літературними критиками³³ та культурологами. З початку 20-х років швидкими темпами формувалися інститути української культури: заклади освіти, періодика, громадсько-культурні організації, аматорські колективи. Такий великий попит на українську культуру був спричинений наступними факторами:

- 1) Динамічність української культури, зрозумілість її форми, змісту і проблематики для закарпатських українців. Культура сусідніх народів не була органічною для українців краю, суперечила їх етнічній свідомості, світосприйняттю;
- 2) Розблокуванням комунікацій української культури. Крайні суспільно-політичні умови, що склалися на Закарпатті в 1919-1939 рр., сприяли не лише

культуротворенню, але й кращому функціонуванню національної культури. Українська культура, а не лише її локальний варіант, обслуговувала всі прошарки суспільства, виконувала важливі функції соціалізації, ідеологізації, політизації місцевого українського населення.

- 3) Якісним переважанням загальноукраїнських культурних доробків над її локальними варіантами. Для Закарпаття це було особливо важливим. За несприятливих політичних обставин другої половини XIX ст. і майже двох десятиліть XX ст. в умовах угорської держави (в складі Австро-Угорщини) та панування ялового москвофільства, здобутки на тереті культури в краї на той час були особливо слабкими. Тому українська культура для мешканців Закарпаття стала справжнім джерелом національного самоусвідомлення. Великий пласт національної культури опинився прямо в середовищі українців Закарпаття. Це відчувалось навіть на емоційному, підсвідомому рівні і тому викликало такий великий потяг до неї, особливо молоді;
- 4) Наявність підготовлених фахівців української культури в особі її політичних емігрантів з Наддніпрянської України і Східної Галичини, які надали значну допомогу краю в його культурній розбудові. Таким чином культуротворчий процес в Закарпатті виявився своєрідним суспільним феноменом. З 70-х років XIX ст. до кінця 30-х років XX ст. в Закарпатті було здійснено важкий перехід від застарілої, локально-загумінкової, законсервованої структури в культурі до новітньої моделі та структури загальнонаціональної української культури. На Закарпатті утвердилась українська культура як функціональна, а закарпатські українці взяли активну участь в культуротворенні на ниві української національної традиції.

Трансформація культури покликала за собою і трансформацію суспільної свідомості. Відбулися глибокі зміни в національній свідомості. Була піддана відчутній корекції етнонаціональне світосприймання і світовідчуття, змінилася структура національної самоідентифікації закарпатських русинів-українців від розмитого, чітко неокресленого русина до українця.

Це відбувалось навіть тоді, коли, у відповідності до конституції Чехословаччини, дозволялося для етнічної самоідентифікації вживати лише назву "русин", назва "українець" заборонялася.

Під впливом української національної культури активно утверджувалась українська національна свідомість в середовищі закарпатських українців. Свідченням цього процесу було активне втягування закарпатців в загальноукраїнській національно-політичний і культурно-просвітницький рухи.

1. Малишок С. Книга спостережень. - К., 1995. - С. 88.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. - К., 1992. - Т. 2. - С. 339.
3. Мишанич О. Карпати нас не розлучать. - Ужгород, 1991. - С. 28-29.
4. Жегуц І. Книжка і преса - їхні шляхи у Закарпаття, пролягом двох століть // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, Ужгород, 1-4 вересня 1993 року. - Ужгород, 1994. - С. 365-373; Магочий П.Р. Формування національної самосвідомості Підкарпатська Русь (1848-1949). - Ужгород, 1994. - С. 73-78; Мишанич О. Названа праця. - С. 27-29.
5. Жегуц І. Названа праця. - С. 363-365. Мокляк Я. Православ'я в Галичині - політичні аспекти // Зустрічі (Варшави). - 1990. - № 1. - С. 148.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів, 1991. - Т. 2. - С. 534.
7. Мишанич О. Названа праця. - С. 217.
8. Ференц П. Національна ідея - духовний стрижень у розвитку нації // Визвольний шлях. - 1997. - № 9. - С. 1042.
9. Алексієвський М., Цвіркун В. Українська культура XIX-XX ст. і проблема сучасного культурного розвитку нації // Культурне відродження в Україні. - Львів, 1993. - С. 119-126; Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К., 1993. - С. 113.
10. Дорошенко Д. Названа праця. - С. 536-537.
11. Карчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". - К., 1990. - С. 24-33, 329-338.

12. Грушевський М. Український Пьемонт // Український вестник СГІБ, 1906. - № 2. - С. 104-108; Іванши В. Українська церква і процес національного відродження. - Дрогобич, 1990. - С. 54-60.

13. Дашкевич Я.Р. Михайло Драгоманов і Закарпаття // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць. - К., 1991. - С. 210-215, 222.

14. Алексієвський М., Цвіркун В. Названа праця. - С. 123; Вегеш М. Могутня постать української історії // Календар "Просвіти" на 1995 рік. - Ужгород, 1995. - С. 142-144; Іванши В. Названа праця. - С. 54-60.

15. Полонська-Василенко Н. Названа праця. - С. 331-333, 336; Яблоцька О. Творчість Т.Шевченка в історико-культурному контексті Галичини 60-х років ХХ ст. // Визвольний шлях. - 1996. - № 111. - С. 1462, 1467.

16. Жегуц І. Названа праця. - С. 370.

17. Дорошенко Д. Названа праця. - С. 202.

18. Полонська-Василенко Н. Названа праця. - С. 439; Домгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча "Карпато-українська держава" // Стерчо П. Карпато-українська держава. - Львів, 1994. - С. VIII.

19. Мороз В. "Adieu, meine hetzen" // Націоналіст. - 1992. - Число 1 (7). - С. 21; Полонська-Василенко Н. Названа праця. - С. 435.

20. Розмови про братів: інтерв'ю Єжи Яцимембовського з проф. Франком Сасином // Зустрічі (Варшави). - 1990. - № 1-2. - С. 81.

21. Алексієвський М., Цвіркун В. Названа праця. - С. 115-126; Дашкевич Я.Р. Названа праця. - С. 215; Братасюк М. Відродження української культури як проблема оновлення культурних цінностей // Культурне відродження в Україні. - Львів, 1993. - С. 142-145.

22. Тиводар М.П. Основні етапи етнічної історії Українських Карпат // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). - Ужгород, 1993. - С. 479-480; Статесва В.І. Мовні питання на сторінках закарпатської періодики XIX - початку ХХ ст. (до 1919 р.). // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура

(Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.) - Ужгород, 1993. - С.287-292.

23. Дашкевич Я.Р. Названа праця. - С.211.

24. Мишанич О. Названа праця. - С.224-225.

25. Дашкевич Я.Р. Названа праця. - С.221.

26. Франко І. Житє і слово. - Львів, 1894. - Т.І. - С.304-305.

27. Статєєва В.І. Названа праця - С.287, Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х років ХХ ст. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. - Ужгород, 1993. - С.338.

28. Мишанич О. Названа праця. - С.134-135, Юсип Ю.В. Названа праця. - С.338, Мазурок О. Подвижник національної науки і культури // Календар "Просвіти" на 1995 рік. - Ужгород, 1995. - С.159.

29. Клочурак С. До волі. - Ужгород, 1992. - С.20.

30. Там само.

31. Алексієвєць М., Цвіркун В. Названа праця. - С.123-124; Ференц П. Названа праця (продовження) // Визвольний шлях. - 1997. - № 10. - С. 1188.

32. Оляшин М. Степан Томишівський: штрихи наукової діяльності // Календар "Просвіти" на 1995 рік. - Ужгород, 1995. - С.39.

33. Мишанич О. Названа праця. - С.133-140.

33. Мишанич О. Названа праця. - С.51.